De Homerische epen tussen oraliteit en schriftcultuur

Josine H. Blok

Problemen in de Homerische epen

De Ilias en de Odyssee, heldenverhalen toegeschreven aan de oudst bekende Griekse dichter Homerus, worden algemeen beschouwd als de fundamenten van de westerse literatuur. Bovendien vormen zij een unieke bron voor een lange, in andere opzichten schaars gedocumenteerde periode van de Griekse geschiedenis. Het Homerus-onderzoek is daarom altijd van bijzondere betekenis geweest; het is niet alleen van onmiddellijk belang voor het onderzoek naar de (pre-)archaïsche tijd, maar weerspiegelt in veel ruimere zin de hoofdlijnen in de cultuurhistorische belangstelling.

Van oudsher hebben vele problemen van verhaal-technische aard in deze epen de aandacht getrokken. De episode uit het beleg van Troje, de wrok van de Griekse held Achilles en zijn strijd met de tegenstander Hector, zoals we die uit de Ilias kennen, vormt één doorlopend thema in de bijna 14 000 regels. Maar binnen dit verhaal zijn afzonderlijke vertellingen aanwijsbaar, die een zelfstandig karakter dragen, zoals de opsomming van de 'Catalogus van Schepen', de lotgevallen van de spion Dolon, de ontmoeting op het slagveld tussen de strijders Glaukos en Diomedes en de daarin vertelde levensgeschiedenis van de held Bellerophon. De avontuurlijke thuisreis van de held Odysseus, de herwinning van de macht in zijn koninkrijk Ithaca en de trouw van zijn vrouw Penelope voegen de ruim 12 000 regels van de Odyssee samen tot één geheel. Maar ook daarin bevinden zich vertellingen, die de indruk maken op zichzelf te staan, zoals de speurtocht van Odysseus' zoon Telemachus naar zijn vader. Soms zelfs lijkt de dichter vergeten te zijn wat

hij eerder heeft verteld. Zo is Odysseus bij zijn aankomst op Ithaca door Pallas Athene veranderd in een oude bedelaar. Om door Telemachus te kunnen worden herkend wordt hij teruggetoverd in zijn eigen gedaante, maar op een later moment in het verhaal blijkt hij zonder nadere toelichting nog steeds in zijn vermomming te zijn gehuld. Wanneer bovendien de Ilias en de Odyssee in hun geheel met elkaar worden vergeleken vertonen zij grote overeenkomsten: zij spelen zich in dezelfde wereld af, het zijn dezelfde figuren die deze wereld bevolken en beide verhalen tonen zich vertrouwd met hun familierelaties en lotgevallen. Maar tevens onderscheiden de beide epen zich onmiskenbaar van elkaar: de tragische gebeurtenissen rond Troje ademen een andere atmosfeer dan de wonderbaarlijke reis van de listige avonturier, en ook de rol van de goden heeft in elk van beide vertellingen een ander accent. Dergelijke tegenstrijdigheden vormden al in de klassieke Oudheid een voorwerp van studie.

De historische chronologie, die achter deze teksten gereconstrueerd zou kunnen worden, plaatst de beschouwer eveneens voor bijzondere problemen. De resultaten van de klassieke archeologie hebben in dit opzicht evenveel vragen toegevoegd aan de Homerische kwesties als zij hebben opgelost. Sommige Griekse helden in de Ilias, bijvoorbeeld, dragen in de strijd een enorm schild, zoals dat bekend is uit de Myceense tijd (ca. 1600-1200); maar de talloze doden worden verbrand, en niet, zoals de Myceense gestorvenen, begraven. Er is in de epen veelvuldig sprake van strijdwagens, die na de Myceense periode echter niet meer werden gebruikt; hun functie op het slagveld is dan ook onduidelijk, de helden komen erin aanrijden om vervolgens te voet te strijden. Bepaalde gebruiksvoorwerpen worden beschreven als versierd met motieven, die blijkens opgravingsresultaten pas na ca. 800 steeds meer in zwang raakten; ook de vermelde ijzeren messen en pijlpunten kunnen pas in die periode worden gedateerd.[1] Naast dergelijke materiële anachronismen vallen ook eigenaardigheden in de sociale organisatie op. De Homerische wereld maakt de indruk van een min of meer consistente samenleving, die in het bijzonder door M.I. Finley zeer beeldend is beschreven (Finley 1977[2]). Toch kan deze maatschappij niet direct in verband worden gebracht met hetgeen bekend is van de Myceense tijd, waarin een sterk centraal gezag was gevestigd, noch met een duidelijke *polis*structuur, die zich vanaf de achtste eeuw zou gaan aftekenen. De aard van het Homerische leiderschap is te zeer op losse, persoonlijke autoriteit en loyaliteit gebaseerd om met een van beide maatschappijvormen duidelijk overeen te stemmen.

Het meest bindende element in de Homerische epen wordt gevormd door de stijl waarin zij zijn gesteld. De epische versregel wordt gedragen door een ritme, dat hexameter wordt genoemd, omdat deze bestaat uit zes dactylen (lang, kort, kort, of lang, lang). Binnen de regel worden bovendien vier woordgroepen, cola, beluisterd, die nog meer dan de dactylen de kadans van de regel bepalen en de hexameter, die in

vergelijking met andere versvormen tamelijk lang en zwaar is, in een lopend ritme brengen. Naast dit epische metrum gelden de vele vergelijkingen, die in de tekst figureren, als typerend voor de Homerische stijl. Soms zijn deze kort, 'zij vielen aan zoals wolven een kudde schapen..' en lijken zij op de vaste beschrijvingen van figuren (*epitheta*) als 'de snelvoetige Achilles'. Maar vaak ook vormen zij een beknopte scene van ettelijke regels op zichzelf en gunnen zij zo een blik op de wereld buiten die van het eigenlijke verhaal. Deze Homerische stijl is kenmerkend voor zowel de Ilias als de Odyssee, al zijn in dit opzicht opnieuw nuances aan te brengen. Met deze eenheid vormt de epische taal in linguïstisch opzicht een opmerkelijk contrast. Deze is samengesteld uit verschillende varianten van het Grieks; het belangrijkste segment is Ionisch, maar ook het Aeolisch maakt een aanzienlijk deel uit. Historisch gesproken is het Grieks vanaf het (pre-)Myceens tot en met het klassieke Attisch, zij het in sterk uiteenlopende mate, in de epen vertegenwoordigd.

Zo is in de Homerische epen op verschillende niveau's een spanning merkbaar tussen eenheid en verscheidenheid, tussen consistentie en discontinuïteit. Het wetenschappelijke debat werd dan ook beheerst door verschillen van mening over de samenstelling van de epen en in het bijzonder over de rol van de auteur in dit verband. Waren deze gedichten beide het werk van één dichter, of was er sprake van (ten minste) twee auteurs? Waren de vele interne tegenstrijdigheden tekenen van dichterlijke vrijheid, van slordigheid, of van vele oude tradities, die in de uiteindelijke versies hun sporen hadden nagelaten? In 1795 poneerde de Duitse Graecus F.A. Wolf in zijn *Prolegomena ad Homerum* een geruchtmakende stelling. Hij meende dat de Homerische teksten begrepen moesten worden als analfabete dichtkunst en dat de kennis van het schrift, dat tegen het eind van de achtste eeuw de Grieken zou hebben bereikt, op de epen geen invloed had uitgeoefend totdat deze ten tijde van de Pisistratiden (zesde eeuw v.Chr.) schriftelijk zouden zijn vastgelegd. Want bij de recitatiewedstrijd tijdens de Panathenaeïsche Spelen, die door Pisistratus werd ingesteld,ging men uit van een schriftelijke tekst. Uit deze stelling vloeide voort, dat de schepper van Ilias en Odyssee eigenlijk een onbekende was en dat zijn functie als auteur niet meer dan een legende, of zelfs een toevalligheid zou zijn. Deze stelling vond in zijn uiterste consequentie weinig bijval; juist de kern ervan, het analfabete karakter van de epen, werd niet echt geaccepteerd. Maar wel initieerde Wolfs studie een zeer gedetailleerd onderzoek, dat de beide epen analyseerde met het oogmerk daarin verschillende voor-Homerische vertellingen te onderscheiden. De inconsistenties werden gelezen als tekenen van historische gelaagdheid, waarbij elke laag bestond uit een specifiek verhaal of groep van verhalen met eigen bijzonderheden, toe te schrijven aan nog te identificeren zangers uit oudere tradities. Daartegenover legden andere onderzoekers telkens weer de nadruk op de eenheid, die beide epen juist aan één

of hooguit twee auteurs zou verbinden. Deze 'Unitarische' benadering deed meer recht aan de literaire betekenis van de uiteindelijke dichtwerken, maar kon de constateringen van de 'Analytici' niet weerleggen.

De scherp geslepen discussies, die gedurende de gehele negentiende eeuw werden voortgezet, werden enigszins met elkaar verzoend in de interpretatie van U. von Wilamowitz-Moellendorff (1916; 1920²), een van de meest invloedrijke geleerden van zijn tijd. Hij stelde voor, dat Ilias en Odyssee de schepping waren van Homerus, die als een geniale eindredacteur oude epische tradities had bewerkt en tot een hoogtepunt gebracht. Dat hij in zijn geschriften de herinnering aan vroeger tijden, met andere strijd- en begrafenisgewoonten, en met een andere religieuze en persoonlijke moraal had bewaard, was duidelijk, maar ook, dat hij deze tradities had aangewend om uiting te geven aan zijn individuele perceptie van mens en wereld. Homerus zou de epen schriftelijk hebben geconcipieerd en op Chios hebben geleefd in de achtste eeuw v.Chr. – een tijd en plaats die het midden hielden tussen alle perioden en lokaties die in de epen vertegenwoordigd zijn.

Milman Parry en de 'oral-formulaic theory'

Toen de Amerikaan Milman Parry in 1928 te Parijs promoveerde, verdedigde hij een visie op de dichtkunst van Homerus die sterk afweek van dit debat. Het gehele complex van problemen rond de historiciteit van de epen en de vraag naar de auteur liet hij in feite buiten beschouwing. Het fundament van zijn benadering lag in een nieuwe analyse van de Homerische stijl. In *L'épithète traditionelle dans Homère* (1928) toonde hij aan, dat de epische woordkeus en woordordening 'formulair' zijn, dat wil zeggen, dat de dichter gebruik had gemaakt van vaste formuleringen, woordgroepen, zinsneden en zelfs zinscombinaties, die typerend zijn voor analfabete, mondeling overgedragen dichtkunst. Hij vergeleek de Ilias en Odyssee in dit opzicht met de epen van latere, evident geletterde dichters en beschreef de eenheid van de Homerische dichtwerken als een overeenkomst in technisch apparaat, niet als de zelfbewuste schepping van één dichter in de gebruikelijke zin des woords. In later onderzoek liet Parry zien, dat de poëtische vertellers van een schriftloze cultuur dergelijke formules al luisterend naar hun leermeesters in zich opnemen, zodat zij steunend op hun getraind geheugen deze woordcombinaties opnieuw in een voordracht kunnen aanwenden. Niet volledige dichtwerken worden gememoriseerd en gereciteerd, maar een instrumentarium van vaste verhaalvormen en flexibele, metrisch verankerde bewoordingen wordt overgedragen en toegepast (1972). In deze analyse en de uitgebreide argumentatie had Parry de criteria vastgesteld die F.A. Wolf hadden ontbroken: de veronderstelling dat de Homerische epiek orale poëzie zou zijn was niet langer op indrukken gebaseerd, maar grondig aangetoond.

Parry's argument, dat vooral na de Tweede Wereldoorlog belangrijk zou worden uitgebreid, kreeg de naam 'oral-formulaic theory'. Naar Parry's leerling, medewerker en erfgenaam Albert B. Lord is deze stellingname ook wel de 'Parry-Lord-these' genoemd. Lords *The Singer of Tales* (1960) bracht de wereld van de analfabete dichtkunst uitvoerig in kaart en mede door zijn beeldend vermogen vergrootte deze studie de interesse in de nieuwe benadering. De begrippen 'theory' en 'these', die aan de inhoud ('oral-formulaic') en de auteurs (Parry-Lord) van deze visie werden verbonden, geven de lang gehandhaafde mening van de oppositie weer; het zou hier hooguit om een theorie gaan, die nog onbewezen zou zijn. De bezwaren van de opponenten maken duidelijk, welke algemeen gedragen waarden door Parry's conclusies werden doorkruist. De constatering, dat de Homerische epiek poëzie betrof van een analfabete cultuur, leek niet te verenigen met de opvatting van literaire kwaliteit, die als vanzelfsprekend met schriftgebruik werd geassocieerd. Daaraan was de voorstelling van auteurschap als individuele expressie nauw verbonden, terwijl de publicaties van Parry en Lord met evenveel overtuigingskracht lieten zien dat oraal-formulaire voordrachtskunst gedragen wordt door een traditie van vele generaties. Evenmin is een oraal dichtwerk een lang overwogen eindprodukt bestemd voor de eeuwigheid; elke voordracht is in wezen een nieuwe versie van oude stof, gericht op het publiek van het moment. Orale literatuur kent geen 'oertekst met interpolaties'. Daarmee werd een begrip, dat in de filologische werkwijze een belangrijke functie vervulde, in dit verband irrelevant. Bovendien hadden Parry en Lord in hun bewijsvoering vergelijkingen getrokken met contemporaine orale dichtkunst, met name van de Joegoslavische 'guslari', die hun voordrachten ondersteunen met het spelen op een eenvoudig snaarinstrument (*gusle*). Zulk comparatisme had in de studie van de Oudheid al lange tijd een slechte reputatie, omdat het de uniciteit van de antieke cultuur in twijfel zou trekken. Parry's critici deden op dit principiële bezwaar vaak een beroep: wat zou gelden voor de primitieve slavische barden, zou voor de veel gecompliceerdere Homerische dichtkunst geen betekenis hebben. Parry heeft overigens nooit bestreden dat de Joegoslavische dichtkunst, hoe boeiend ook, van een ander poëtisch gehalte was dan de Homerische, maar wel liet hij zien dat het technische procédé hetzelfde was, zodat ook voor de Griekse epiek een vergelijkbare ontstaansgeschiedenis moest worden aangenomen.

Terugziend kan Parry's benadering, die binnen het Homerus-onderzoek aanvankelijk een geïsoleerde positie innam, beter worden begrepen door deze met twee andere stromingen in verband te brengen: de ontwikkelingen in het folklore-onderzoek en de invloed van het structuralisme. Het onderzoek naar volkstradities in proza en poëzie maakte in de jaren '20 een opmerkelijke verandering door. Vanaf het midden van de vorige eeuw had het antiquarische liefdewerk van individuele verzamelaars steeds duidelijker een wetenschappelijk karakter

gekregen. In vele landen werden systematische collecties van liederen en verhalen aangelegd, zodat het onderzoek kon profiteren van internationale uitwisseling van gegevens en standpunten. Met name in Engeland werd onder invloed van de antropoloog E.B. Tylor een theoretisch kader ontwikkeld, dat dergelijke verhalen beschouwde als overblijfselen van primitievere historische fasen en dat de ordening en verklaring van volkstradities stimuleerde (Dorson 1968). Na de Eerste Wereldoorlog werd echter de benadering van Tylor gaandeweg verlaten. Een comparatisme op meer gelijkwaardige grondslag ligt bijvoorbeeld aan de studie *Odyssee und Argonautika* van de Zwitser Karl Meuli (1921) ten grondslag, die beide klassieke epen analyseerde als bewerkingen van traditionele 'folktales'. Deze tendens was al eerder begonnen; in 1910 publiceerde Antti Aarne een *Verzeichnis der Märchentypen*, die door Stith Thomson in de daarop volgende decennia werd uitgebreid (AarneThomson 1961). De laatste bracht bovendien een omvangrijke Motif-index (1932-1936, 6 dln.) uit, waarin verhaalmotieven uit allerlei volkstradities thematisch waren gerubriceerd, zonder principieel onderscheid tussen de Griekse mythen, de sprookjes van Grimm en de vertellingen van Noordamerikaanse Indianen. Uit dit soort onderzoek spreekt de overtuiging, dat de congruente vormen van bepaalde vertellingen niet aan een organisch historisch proces zijn toe te schrijven, maar aan de structurele gelijkvormigheid van de menselijke geest en zijn expressiemiddelen. Deze benadering doet in veel opzichten denken aan het structuralisme, dat al kort voor de eeuwwisseling door F. de Saussure in de linguïstiek was geïnitieerd en in de jaren '20 steeds meer de gebruikelijke, historiserende taalkunde ging vervangen. Parry verkeerde in Parijs als student van de Graecus-taalkundige A. Meillet in een intellectueel milieu en tussen onderzoekers, zoals de slavist M. Murko en de antropoloog-taalkundige M. Jousse, die zich in deze richting oriënteerden. Ook Parry's werk kan tegen deze achtergrond worden gelezen, al is het daarvan niet direct afhankelijk geweest.[2] Vladimir Propps studie van het sprookje was wél expliciet gebaseerd op structuralistische principes, en werd in Parijs gepubliceerd in hetzelfde jaar als Parry's dissertatie (Propp 1928). Van hun zijde hebben enkele grote protagonisten van het structuralisme, zoals de taalkundige R. Jakobson in 1929 en de antropoloog C. Lévi-Strauss in 1955, zich met orale vertelkunst beziggehouden (cf. Lord 1960: 279280).

Zo kan de ontwikkeling van de 'oral-formulaic-theory' ook worden beschouwd als het resultaat van een belangwekkend proces. De studie van de Oudheid in het algemeen, en die van Homerus in het bijzonder, werd geraakt door die stromingen in de taalkunde en de antropologie, die zich op het structuralisme oriënteerden. Daarmee werd de filologisch-historische lezing van de antieke bronnen geconfronteerd met een theorie, die door een bij uitstek a-historisch uitgangspunt werd gedragen. Dank zij deze confrontatie kon een fundamenteel andere benadering van de Homerische teksten tot stand komen, zodat vervolgens

de vraag naar historische veranderingen naar een geheel nieuw terrein kon worden verlegd. Maar de principiële verschillen deden zich eveneens gelden in de afwijzing die Parry's theorie aanvankelijk ondervond en in de aard van het debat dat zich daarna ontwikkelde. Het analfabete karakter van de Homerische epen vormde het brandpunt van deze onenigheid. De gemeenschap van Homerus-kenners werd steeds meer door twee onverenigbare visies gespleten; zij, die de klassieke benadering van Homerus voorstonden en degenen, die door de Parry-Lord these waren overtuigd spraken eigenlijk niet meer dezelfde taal. Want de keuze voor een orale achtergrond van de Homerische epen heeft verstrekkende consequenties.

De vraagstellingen herzien

Milman Parry's werk heeft enkele problemen definitief opgelost, of beter gezegd, overbodig gemaakt. De strijd tussen de Analytici en de Unitariërs heeft in zijn oorspronkelijke vorm geen betekenis meer, wanneer de Ilias en Odyssee worden beschouwd als de schepping van een orale cultuur en een orale traditie. De kennis van orale poëzie geeft immers aan in welke richting de oorzaken moeten worden gezocht van de chronologische en structurele discrepanties in de epen. Formules worden ontwikkeld en opgenomen in een bestand, waaraan vele generaties een bijdrage leveren; succesvolle formules worden bewaard in hun vaste bewoordingen en geven zo een beeld van de culturele en taalkundige ontwikkeling die de traditie heeft doorlopen. Ook de verhalen zelf en de thema's, waarmee deze worden gecomponeerd, zijn traditioneel; de toepassing van al deze vaste elementen wordt echter bepaald door de capaciteiten van de individuele zanger en door de omstandigheden, waarin deze zijn vertelling ten gehore brengt. Spontane creativiteit en traditie zijn in orale voordrachten onmiddellijk met elkaar verweven; daarmee zijn zowel herhalingen als breuken in de vertelling een gegeven.

Maar evenzeer is het duidelijk, dat ten gevolge van Parry's bevindingen nu nieuwe problemen op de voorgrond treden. Omdat tevens vaststaat, dat de huidige Ilias en Odyssee ook in de Oudheid als exceptioneel golden, moet de plaats van deze epen ten opzichte van de traditie opnieuw worden onderzocht. Eén aspect van deze vraag betreft opnieuw de datering. De historische ontwikkeling van een orale overlevering verlangt een ander type reconstructie van de plaats, die een bepaalde versie inneemt, dan in een geletterde teksttraditie het geval is. Er kan geen sprake zijn van vaste orale dichtwerken die in hun volledigheid worden gememoriseerd en gereciteerd.[3] Van een orale vertelling is het vertelstramien, dat de volgorde van gebeurtenissen structureert, het minst aan verandering onderhevig, en vertegenwoordigt daarmee veelal een van de oudste elementen. Het formatieve proces

van formules is afhankelijk van een gecompliceerd samenspel tussen het metrum van de hexameter, de plaats van de formule binnen de regel(s) en de mogelijkheden die oudere formules bieden tot variatie en combinatie. Soms is uit taalkundige aspecten op te maken dat een formule tot een eerdere of latere fase behoort, en daarnaast kan worden onderzocht met welke frequentie bepaalde formuleringen in de orale teksten voorkomen. De bepaling van een datering, voor zover mogelijk, beroept zich altijd op vergelijking en leidt uiteindelijk tot een relatieve chronologie binnen de traditie, die alleen met additionele argumenten aan een absolute chronologie kan worden verbonden. Zo wordt al lange tijd onderzocht of voorstellingen in de beeldende kunst, die veelal scherper te dateren zijn, kunnen worden geïdentificeerd met scenes uit de huidige Ilias en Odyssee. En dit heeft tot de conclusie geleid, dat tot aan de zesde eeuw geen afbeeldingen met zekerheid te interpreteren zijn als ontleend aan deze epen (Snodgrass 1979). Deze constatering is vooral verrassend, wanneer de Ilias en Odyssee worden beschouwd als de schepping van één zanger, Homerus, en wanneer deze Homerus wordt gedateerd in de achtste eeuw – een opvatting die door de autoriteit van Wilamowitz lange tijd onaantastbaar bleef. Nu moet daarentegen de vraag worden gesteld, met de woorden van Adam Parry: bezitten we inderdaad wel de Ilias van Homerus, wanneer de tijd van de grootste zangers naar die van de vastlegging moet worden overbrugd (Parry 1966)? Het debat gaat sinds kort schoorvoetend in een andere richting: 'Homerus' is wellicht niet één individu,[4] en de datering van de huidige epen in de achtste eeuw moet worden losgelaten. Volgens M.L. West stamt de Ilias uit de late zevende eeuw, alsmede de Odyssee, die echter van iets jonger datum zou zijn; pas in het laatste kwart van de zevende eeuw ziet hij voldoende gegevens om tot het bestaan van de Ilias te concluderen (West 1980: 27-28).

Dit vraagstuk wordt gecompliceerd door de vraag naar het gebruik van het schrift. Want de teksten die de laatste decennia zijn onderzocht op hun orale achtergrond – naast de Ilias en Odyssee ook de werken die op naam staan van Hesiodus (Edwards 1971), de Homerische Hymnen (Janko 1982) en de zogenoemde Epische Cyclus (1981) – zijn op een gegeven moment op schrift gesteld, en daarmee van karakter veranderd. Welke betekenis moet worden toegekend aan het schrift in de ontwikkeling en vastlegging van een orale traditie? M.L. West heeft deze kwestie gekenschetst als de reconstructie van twee elkaar snijdende assen: de ene stelt de zelfstandige ontwikkeling van een orale traditie voor, de andere de interventie van het schrift in zo'n traditie (West 1981: 53-56).

Ook hierin hebben Parry en Lord het eerste onderzoek verricht. Zij concludeerden dat orale zangers hun specifieke bekwaamheden verliezen onder invloed van schriftgebruik en dat daarmee ook de traditie zelf een wezenlijke verandering ondergaat. Lord vroeg voorts een van de beste Joegoslavische zangers een vertelling voor te zingen, terwijl

deze door een notulist werd vastgelegd. Onder deze omstandigheden werd de uiteindelijke tekst uitzonderlijk lang, en dit resultaat bracht Lord in verband met de lengte van de Ilias en de Odyssee, die inderdaad het gemiddelde mondelinge dichtwerk in omvang verre overtreffen (Lord 1953; 1979/2). Was deze laatste zanger inderdaad Homerus? En wanneer had zich deze overdracht van mondeling naar schriftelijk circuit dan voltrokken?

In deze opvatting zijn mondelinge cultuur en het schriftgebruik volstrekt incompatibele factoren. Lords 'oral-dictated text' veronderstelt, dat het alfabetische schrift ver ontwikkeld zou zijn zonder de orale verteltraditie op enigerlei wijze te raken, totdat deze traditie in een letterlijke eindversie zou zijn genotuleerd. Dat is niet erg waarschijnlijk. Wests formulering moet zelfs nog worden verruimd: welke veranderingen worden teweeggebracht in een orale cultuur met de introductie van het schrift, nog zelfs voordat dit schrift voor het vastleggen van de verteltradities wordt aangewend? En heeft het bijzondere karakter van de Homerische epiek dan toch met schriftgebruik te maken? Voor diegenen, die literaire kwaliteit beschouwen als inherent aan alfabetisering en die een zekere nostalgie naar de Analytische school vertonen (Griffin 1980), is dit een welkome gedachte. Toch bezitten waardeoordelen over literaire kwaliteit op zichzelf geen kracht van argument; alleen binnen een duidelijk omschreven kader kunnen deze tot een analyse bijdragen.

Oraliteit en schriftcultuur

Over het tijdstip waarop het alfabet in Griekenland is ontwikkeld bestaat geen consensus. Algemeen wordt aangenomen, dat het Phoenicische schrift een belangrijke rol heeft gespeeld, maar over alle andere factoren heerst onzekerheid. Wat de datering betreft lopen de meningen van oud-historici uiteen van de vroege negende tot de late achtste eeuw v.Chr. Bovendien moet in verschillende opzichten worden gedacht aan een grillig proces: in plaats van het Phoenicische syllabische schrift is een alfabet tot stand gekomen, dat zich vervolgens tot plaatselijke varianten ontwikkelde (Jeffery 1961). De eerste inscripties in alfabetisch schrift dateren van de late achtste eeuw, maar dat biedt geen uitsluitsel over de voorgeschiedenis en entourage van dit, nog zeer specifiek schriftgebruik. Lees- en schrijfvaardigheid worden doorgaans na elkaar ontwikkeld. In het klassieke Athene van de vijfde eeuw moet het merendeel van de mannelijke bevolking hebben kunnen lezen. Een eerste indicatie kan het grote aantal *ostraka* (scherven) zijn dat bij stemming in de volksvergadering werd gebruikt en waarop de naam van omstreden politici van te voren was aangebracht.[5] In de tweede helft van de vijfde eeuw werden de besluiten van raad en volksvergadering op marmeren *stèlai* voor iedereen zichtbaar opgesteld; niet alleen was

(passieve) beheersing van het alfabet algemeen geworden, het publiceren van dergelijke teksten werd ook zinvol gevonden en tekent daarmee een veranderde mentaliteit. Om deze ontwikkeling, verspreiding en toepassing van het schrift te begrijpen moet gebruik worden gemaakt van vergelijkend onderzoek, dat de Griekse overgang van oraliteit naar alfabetisering kan verhelderen.

Over enkele principes op dit gebied zijn de betrokken specialisten het wél eens. Een orale cultuur en een schriftcultuur verschillen wezenlijk van elkaar, omdat de vorm van cultuuroverdracht ook bepalend is voor de aard van de kennis en de wijze van denken (Goody 1977). De manier waarop in een orale cultuur deze overdracht plaatsvindt berust op een specifieke benutting van klank en ritme in de taal en van communicatievormen die in directe samenhang met deze gesproken taal worden ontwikkeld. Ook de categorieën, waarin de gegevens worden ondergebracht, zijn bepaald door de mogelijkheden van een geoefend geheugen. Deze kunnen zeer abstract en gecompliceerd zijn, maar opereren in een aaneensluiting van reeksen; het gebruik van een gegeven uit de reeks roept onvermijdelijk de andere gegevens op, die tot die reeks behoren.[6] Er kunnen grote hoeveelheden informatie worden bewaard en vernieuwd, maar deze worden altijd binnen vaste kaders ontwikkeld en behouden. De overdracht vindt direct tussen personen plaats: een orale (mondelinge) cultuur wordt daarom ook wel een aurale (op het oor gerichte) cultuur genoemd. Orale cultuuroverdracht is, kortom, sterk context-gebonden. De toepassing van het schrift echter maakt woorden los uit de stroom van de (gesproken) taal. Informatie kan op schrijfmateriaal worden bewaard en vervolgens met criteria worden benaderd, die aan de oorspronkelijke context volledig vreemd zijn. De mogelijkheden om informatie te vergelijken zijn in een schriftcultuur oneindig veel groter dan in een orale cultuur. Ook geschiedt de overdracht onpersoonlijk: de gegevens worden aan het papier (of klei, papyrus) toevertrouwd, niet aan een ander individu. Een schriftcultuur is visueel ingesteld, verlaat zich niet op de oren maar op de ogen, en kan informatie behouden en bewerken zonder noodzakelijke context. Een geletterde samenleving beschikt niet meer over de vaardigheden van memorisatie en improvisatie die specifiek zijn voor een orale cultuur.[7] Dit proces heeft zich ook in Griekenland voltrokken: de geleerden uit de klassieke en hellenistische tijd blijken niet meer vertrouwd te zijn met de technieken, die de Ilias en Odyssee hebben voortgebracht.

Maar dit beeld beschrijft twee uitersten: de volledig orale of de volledig geletterde cultuur. Daartussen bevindt zich een proces van de ene cultuurvorm naar de andere en hierin kan alleen in grote lijnen een veel voorkomende ontwikkeling worden aangegeven. Zo begint de notatie van cijfers meestal eerder dan van lettertekens, en vergt een alfabetisch schrift een grotere mate van abstractie dan een syllabisch schrift, terwijl het uiteindelijk wendbaarder en preciezer toepasbaar is.

Ook in de benutting van de schrifttekens gaat het aanleggen van lijsten vooraf aan het opschrijven van de literaire traditie – of liever: van de vertellingen in proza of poëzie. Griekenland wijkt in een belangrijk opzicht van gebieden met een vergelijkbaar proces af: hier werd, na het Myceense syllabische schrift en een periode waarin geen schrift werd gebruikt, het alfabet ontwikkeld. Hoe valt dat verschijnsel te verklaren en wat zijn de implicaties daarvan geweest?

Juist de vroegste Griekse inscripties van vóór ca. 650 illustreren deze ambivalentie van een cultuur tussen oraliteit en schriftelijkheid. Zo draagt een aardewerken beker het opschrift: 'Ik ben Nestors goeddrinkende beker'; en een vaas de zinsnede 'voor wie nu het mooiste danst..', beide in hexameter verwoord.[8] De teksten zijn niet alleen in het schrijfmateriaal (aardewerk) aangebracht, maar hebben daarop ook direct betrekking. Het schrijfmateriaal wordt zelfs geacht een spreker te zijn en zijn mededeling in de vaste poëtische vorm over te dragen: ik ben de beker van Nestor; ik ben de prijs voor wie nu (op dit moment dat ik spreek) het mooiste danst. De inscripties zijn weliswaar in alfabetisch schrift gesteld, maar nog volledig oraal gedacht, contextgebonden, vormgebonden, van de spreker tot de luisteraar gericht.

Op grond van deze en ook andere argumenten meent Eric Havelock, die zich zeer intensief met de alfabetisering van Griekenland heeft beziggehouden, dat tot ca. 550 sprake geweest moet zijn van een 'craft-literacy', hetgeen wil zeggen dat een kleine groep mensen de kunst van het schrijven beheerst en deze uitoefent ten dienste van een grotere groep, die wel kan lezen, en van de overige, volledig analfabete bevolking. Het schrift wordt beheerd en benut, maar dringt niet in de cultuur als geheel door. Ten aanzien van het Homerische probleem oppert hij dan ook, dat de Homerische traditie stukje bij beetje door deze schrijvers is genoteerd, tot de huidige Ilias en Odyssee onder de Pisistratiden in hun definitieve samenstelling werden vastgelegd (1982).

In de mening dat de Homerische epen en de alfabetisering nauwer met elkaar samenhangen dan door Parry en Lord is aangenomen, staat Havelock niet alleen. K. Robb heeft zich afgevraagd waarom nu juist in Griekenland een alfabetisch schrift ontwikkeld zou zijn en de reden daarvan zoekt hij bij uitstek in de hexameter-poëzie. Deze moet binnen de orale overleveringen de voornaamste plaats hebben ingenomen en een expressievorm zijn geweest, die als vanzelfsprekend de meeste aandacht naar zich toetrok; daarop wijzen ook de reeds aangehaalde inscripties. Het bijzondere ritme van de hexameter, met zijn wisselende lengte van klinkers, week sterk af van de orale poëzie van het Nabije Oosten. Om de hexameter te kunnen noteren moesten juist die klinkers herkenbaar worden aangegeven en zo was een schriftsoort noodzakelijk, waarin klinkers een eigen teken bezaten, in contrast met het syllabische schrift waarin dat niet het geval is. Robb concludeert, kortom, dat de specifiek Griekse orale traditie ook leidde tot de specifiek Griekse vorm van schrift (Robb 1978). Dit hoeft niet te betekenen dat on-

middellijk de notatie van de hele hexameter-traditie ter hand werd genomen; voor de datering van de huidige Ilias en Odyssee heeft zijn opvatting geen direct gevolg. Wel wijst hij op het grote belang van de communicatievormen als voorwaarden tot de ontwikkeling van bijzondere technieken en daarmee van nieuwe denkwijzen.

De antropoloog Jack Goody heeft bijzonder veel onderzoek verricht naar uiteenlopende alfabetiseringsprocessen. Zijns inziens stamt het Griekse alfabet van een eerdere fase van schrijfkunst dan het Phoenicische schrift en is het in ongeveer dezelfde periode (ca. elfde-achtste eeuw) ontwikkeld. Hoewel hij de constateringen van Parry en Lord in hun algemeenheid kan ondersteunen, wijkt zijn mening op een aantal specifieke punten hiervan af. De dichtheid van formules in de Homerische epen is groter dan in de geschreven epiek, maar ook groter dan in zuiver orale vertellingen die uit Afrika bekend zijn. Juist de complexe structuur van de hexameter doet een overlevering vermoeden, die blijk geeft van enige ervaring met schriftgebruik. Ook de ingewikkelde thematische en inhoudelijke aspecten van de Homerische epen wijzen zijns inziens in deze richting. Goody ziet in de epen verschillende voorbeelden van gedachtengoed, vooral op religieus gebied, dat zich aan de vaste contexten van orale voorstellingen heeft onttrokken (Goody 1987: hfdst.3). Ook hij geeft geen nieuwe datering voor de Ilias en Odyssee, en ziet evenmin een indicatie dat de schepper(s) van deze epen geletterd zou(den) zijn. Maar wel ziet hij redenen om de vroeg-archaïsche periode te karakteriseren als gedeeltelijk door schrift beïnvloed en zijn argumenten zullen in de discussie over de Homerische epiek moeten worden betrokken.

Sinds enige tijd groeit ook de belangstelling voor andere vormen van mondelinge overlevering naast de hexameter-poëzie, in het bijzonder voor tradities in proza. Deze zijn vooral bekend uit de geschiedschrijving van Herodotus (vijfde eeuw v.Chr.), die veelvuldig gebruik maakte van gegevens, die hem door mondelinge overlevering bereikten. Herodotus' vertrouwen in veel van deze verhalen heeft hem vanaf het hellenisme de reputatie bezorgd een te goedgelovig man te zijn, die waarheid en verdichtsel niet van elkaar wist te onderscheiden. Inmiddels maakt vergelijkend onderzoek een herziening van dit oordeel mogelijk; de vertellingen bevatten wel degelijk betrouwbare informatie, alleen is de manier waarop deze is vormgegeven typerend voor een orale overdracht. Vanuit dit gezichtspunt kan de betekenis van dit type bronnen met betere argumenten worden geanalyseerd.

Het oraliteitsonderzoek werpt bovendien een nieuw licht op de ontwikkeling van de Griekse wetenschappen en de pre-Socratische filosofie. Havelock is zijn onderzoek naar het orale Griekenland begonnen met een verrassende vraag: waarom keerde Plato, esthetisch filosoof bij uitstek, zich in het eind van zijn *Republiek* zo tegen de poëzie? Welke eisen stelt de filosofie, die Plato voorstond, aan de taal, eisen, die de orale traditie van Homerus kennelijk onmogelijk maakte? Ook hier

komt de vraag naar de communicatievormen aan de orde en wordt de tegenstelling tussen orale context en alfabetische abstractie een belangrijke factor in de interpretatie (Havelock 1963). Geïnspireerd door deze bevindingen heeft G.E.R. Lloyd ook de ontstaansgeschiedenis van de abstracte kennis, zoals die in de werken van Aristoteles de meest prominente vorm kreeg, opnieuw geanalyseerd. Hij constateert onder meer, dat deze kennis in hoge mate verweven bleef met de traditionele overlevering en dat deze tweeslachtigheid aanwijsbaar is in de categorieën, die de Griekse wetenschappen bleven hanteren (Lloyd 1979; 1983).

Zo heeft deze probleemstelling, die met de Homerische epiek is ingebracht, een steeds groter bereik gekregen. De vele vragen die nu over de Griekse oraliteit in het algemeen en over de Ilias en Odyssee in het bijzonder worden gesteld zullen voorlopig niet beantwoord zijn. Maar het gehele landschap, waarin de archaïsche cultuurgeschiedenis en de documenten die deze heeft nagelaten kunnen worden gesitueerd, is wezenlijk van karakter en aanzien veranderd.

Noten

1 Brons wordt in de *Ilias* 270 maal, in de *Odyssee* 80 maal genoemd; ijzer in de *Ilias* 23 maal, in de *Odyssee* 29 maal (*Der Kleine Pauly*, s.v. 'Eisen'). Deze verhoudingen spelen ook een rol in de discussie omtrent de verschillen tussen beide epen en de daarbij behorende vraag naar de datering, die hieronder aan de orde komt.

2 Volgens Adam Parry, die als classicus het onderzoek van zijn vader zelfstandig vervolgde, is de theorie van zijn vader weliswaar gestimuleerd door vele geleerde voorgangers, waaronder F.A. Wolf, maar door geen enkel systeem of theorie onmiddellijk beïnvloed. Wel geeft hij aan, dat Milman Parry tussen zijn MA-thesis van 1923 en zijn Franse thèses een fundamentele ontwikkeling had doorgemaakt (1972: xxi,xxii ff.).

3 G.S. Kirk heeft herhaaldelijk naar voren gebracht (1962; 1979[2]) dat het tijdsverloop tussen de 8e eeuw, de traditionele datering van Homerus, en de Pisistratidische redactie overbrugd zou zijn door een school van rhapsoden, die de volledig epen reciterend aan elkaar overdroegen.

4 W. Burkert in 1977: 'Ik kan met geen mogelijkheid beslissen waar ik Homerus moet plaatsen in dit perspectief' (1977: 46); en in 1981: 'als Parry gelijk heeft, hebben we beslist niet één dichter, maar velen, een school van Ionische dichterzangers' (1981: 211). Volgens Minna S. Jensen (1980) was de naam 'Homerus' een verzamelnaam voor de oude traditie als geheel; hierbij heeft zij de oude stelling van Wolf met moderne, comparatieve argumenten geschraagd.

5 Het feit, dat een groot aantal ostraka was beschreven door slechts enkele handen, werd altijd geïnterpreteerd als een extra bewijs voor factievorming in de Atheense democratie: de stemming zou op deze manier zijn 'voorgekookt'. In ieder geval veronderstelt het gebruik van deze ostraka dat de stemgerechtigden konden lezen of tenminste herkennen welke naam op de scherf was aangebracht (Havelock 1982: 101102). Havelock heeft het verschijnsel van ostracisme tentatief in het bredere perspectief geplaatst van de overgang van een orale naar een geletterde denkwijze (Havelock 1982: 198ff.).

6 Bijvoorbeeld: in de beschrijving van figuur A wordt zijn eigen genealogie, met de lotgevallen van zijn verwanten, betrokken; wanneer een held uitblinkt door de daden x, y en z zal iedere heldenfiguur aan deze eisen gaan voldoen; als

volk I past in een geografische reeks, waarin ook de volken II en III thuishoren, zullen I, II en III bijna onvermijdelijk in elkaars gezelschap blijven. De hier als voorbeeld aangedragen kaders kunnen op zichzelf heel ingewikkeld en gedetailleerd zijn; als ordeningsinstrument zijn zij bijzonder stringent. Als voorbeeld kan ook de eenvoudige ethische indeling genoemd worden, bestaande uit de opposities man-vrouw, rechts-links, warm-koud, goed-slecht en nog vele andere. Van de Pythagoreeërs, via Aristoteles tot in het huidige Griekenland heeft dit schema zijn betekenis behouden: de Christelijke begrippen van God en Duivel zijn onmiddellijk aan dit kader toegevoegd en roepen de andere elementen weer op door directe associatie.

7 Het uit het hoofd leren met behulp van speciale 'mnemo-technieken' van lange, schriftelijk geconcipieerde teksten, zoals vanaf de klassiek Griekse periode tot ver in de 19e eeuw is gepraktiseerd, kan met orale procedures niet worden vergeleken.

8 De objecten zelf dateren van ca. 750-690; de inscripties zijn enkele decennia later in de potten aangebracht; vgl. Havelock 1982: 191-194.

Bibliografie

De Homerische epen tussen oraliteit en schriftcultuur

A Algemene literatuur

De *Ilias* en *Odyssee* zijn prachtig vertaald door R. Lattimore (London 1951, resp. 1965); hierin is ook een korte annotatie opgenomen. Aan deze vertalingen heeft M.M. Wilcock (1976) een uitgebreid commentaar toegevoegd, ook bedoeld voor niet-klassieke lezers: *A Companion to the Iliad*, Chicago/London. De geschiedenis van de Homerische problemen en de betekenis van Milman Parry's werk zijn bondig beschreven door C.A. Trypanis (1977), *The Homeric Epics*, Warminster. Albert B. Lord's *The Singer of Tales*, Cambridge/London (1960) is vele malen herdrukt en even aantrekkelijk voor specialisten als niet-specialisten. De plaats van de Homerische epen en andere vormen van archaïsche poëzie in de vroege Griekse cultuur vormen de bijdragen van M.L. West (1980: 10-49) aan K.J. Dover (ed.), *Ancient Greek Literature*, Oxford/New York. Binnen de Homerische epen is een 'Homerische samenleving' voorgesteld en beschreven door M.I. Finley (1977²), *The world of Odysseus*, London; de betekenis van de orale poëzie speelt hierin een geringe rol. Kennis van het Grieks is bij lezing van Finley's boek niet noodzakelijk, evenmin als bij Jasper Griffin (1980), *Homer on life and death*, Oxford. R. Dorson (1968), *The British Folklorists*, London, behandelt meer dan alleen de Engelse onderzoekers die in de titel zijn vermeld; ook de invloed van folkloristen uit andere gebieden, met name uit Oost-Europa, komt ter sprake. Van Karl Meuli (1921), *Odyssee und Argonautika*, Basel is in 1974 een nieuwe druk verschenen; kennis van het Grieks is nuttig, maar geen vereiste om deze argumentatie te waarderen. De studies van Eric Havelock zijn vele opzichten pionierswerk, al is hij soms tot romantiseren geneigd. Sinds zijn (1963) *Preface to Plato*, Cambridge/London, en zijn vele artikelen, gebundeld in (1982) *The literate revolution in Greece and its cultural consequences*, Princeton, kan de archaïsche en klassieke cultuurgeschiedenis niet langer op de traditionele manier worden bestudeerd. Zijn meest recente publicatie, (1986) *The Muse learns to write*, New Haven/London, behandelt ook moderne voorbeelden van het thema. Over orale literatuur is Ruth Finnegan (1977), *Oral poetry. Its nature, significance and social context*, Cambridge/London nog steeds een klas-

siek werk, mede door de grondige comparatieve aanpak. Een Nederlandstalige introductie voor een breder publiek is van Rosa Knorringa (1980), *Het oor wil ook wat. Over mondelinge literatuur, Assen.*

B Gespecialiseerde literatuur

De betekenis van F.A. Wolf's (1795), *Prolegomena ad Homerum*, komt in de meeste overzichten van de klassieke studiën in de 19e eeuw aan de orde. Vanuit het gezichtspunt van de 18e eeuw krijgt zijn bijdrage een ander accent, in K. Simonsuuri (1979), *Homer's original genius. Eighteenth-century notions of the early Greek epic* 1688-1798, Cambridge/London. De lange voorgeschiedenis van Milman Parry's werk wordt beknopt behandeld door Adam Parry in zijn uitgave van zijn vaders geschriften (1971), *The making of Homeric Verse. The collected papers of Milman Parry*, Oxford. Hierin zijn zowel gepubliceerde als niet-gepubliceerde teksten opgenomen, en ook de Franstalige geschriften zoals (1928), *L'épithète traditionnelle dans Homère; Essai sur un problème de style homérique*, Paris, zijn hierin in het Engels vertaald. Ook van de manier waarop sinds Wolf het Homerus-onderzoek zich ontwikkelde, culminerend in Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (1916/1920), *Die Ilias und Homer*, Berlin^2, geeft hij een evenwichtig beeld en maakt de wending die Parry daaraan gaf volkomen duidelijk. Een van de eersten die reageerden was M. Nilsson (1933), *Homer and Mycenae*, London, maar deze kon Parry's bevindingen nog niet volledig benutten. Daarna kwam een belangrijke stimulans van G.S. Kirk (1962), *The songs of Homer*, Cambridge/London; deze verwerkte niet alleen de geschriften van Parry, maar ook die van Lord alsmede de discussies die vooral in de vorm van artikelen werden gevoerd. De belangrijkste van deze artikelen zijn verzameld door J. Latacz (ed.) (1979), *Homer. Tradition und Neuerung* Darmstadt. Hierin zijn onder meer herdrukt Albert B. Lord (1953), 'Homer's originality: oral dictated texts'; G.S. Kirk (1960), 'Homer and modern oral poetry: some confusions'; en Adam Parry (1966), 'Have we Homer's Iliad?' De oorspronkelijke publikaties van deze artikelen, alsmede van de discussies die zich daaromheen, dan wel daarbuiten afspeelden, zijn te vinden in D.W. Packard en T. Meyers (eds.) (1974), *A bibliography of Homeric scholarship*. Preliminary edition 1930-1970, 1974. Inmiddels is het onderzoek dusdanig uitgegroeid, dat M.W. Edwards alleen al aan de Homerische formule een aparte serie beargumenteerde bibliografieën heeft gewijd in het nieuwe, comparatieve tijdschrift *Oral Tradition* (vol.I, 1986, 171-230, en volgende). Tot de jaren 1980 was het min of meer mogelijk overzicht te houden over de belangrijkste monografieën en andere publikaties. G.P. Edwards (1971) onderzocht het werk van Hesiodus op zijn formulaire karakter in *The language of Hesiod in its traditional context*, Oxford. In 1977 kwamen de grootste deskundigen bijeen en in 1981 verscheen het congresverslag, C. Brillante, M. Cantilena en C.O. Pavese (eds.), *I poemi epici rapsodici non omerici e la tradizione orale*, Padova. West formuleerde daar zijn probleemstelling in zijn paper 'Is the "Works and Days" an oral poem?' (West 1981: 53-66)). Ook W. Burkert verwoordde zijn twijfels in zijn bijdrage 'Seven against Thebes; an oral tradition between Babylonian magic and Greek literature' (1981: 53-66). Burkert woonde tevens een congres bij in 1981, waarvan het verslag twee jaar later verscheen, R. Hägg (ed.) (1983), *The Greek Renaissance of the eighth century B.C.: Traditon and Innovation*, Stockholm. Daar nam hij duidelijk een nieuwe stelling in over de auteurs van de Homerische epen (p. 211). Een originele bijdrage kwam van R. Janko (1982), *Homer, Hesiod and the Hymns: Diachronic Development in Epic Diction*, Oxford; de Homerische teksten werden al lang met computers bewerkt, maar Janko gebruikte deze mogelijkheid om de chronologie binnen de traditie te preciseren. In al dit onderzoek keerde het thema van de Pisistratidische redactie regelmatig terug. R. Merkelbach stond in 1952, 'Die Pisistratidische Redaktion der Homerische Gedichte', *Rheinisches Museum* 95, 23-47, nog tussen een Neo-Analytisch en een oraal standpunt in.

De beste argumentatie ten gunste van een Pisistratidische notatie leverde Minna S. Jensen (1980), *The homeric question and the oral-formulaic theory*, Kopenhagen, maar een definitieve oplossing zal voorlopig niet tot stand kunnen komen.

Sinds de laatste tien jaar neemt het aantal publikaties over oraliteit en over Homerus in het bijzonder exponentieel toe. De oudste Griekse schriftvormen waren al in 1961 bestudeerd door L.H. Jeffery, *The local scripts of archaic Greece. A study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries B.C.*, Oxford. Naast de geschriften van E. Havelock oefende ook *The domestication of the savage mind*, Cambridge, van Jack Goody (1977) spoedig invloed uit, zij het aanvankelijk in beperkte kring. Goody (1986), *The logic of writing and the organization of society* Cambridge/London en (1987), *The interface between the written and the oral*, Cambridge/London, vergen wel enige voorkennis van de lezer, maar zijn ook voor bestudering van de Griekse cultuur onmisbaar. Dat het bij dit vraagstuk om cultuuroverdracht in brede zin gaat spreekt uit de titel van E.A. Havelock en J.P. Hershbell, (eds.) (1978), *Communication arts in the ancient world*, New York, waarin Kevin Robb zijn artikel 'The poetic sources of the Greek alphabet: rythm and abecedarium from Phoenician to Greek' publiceerde (p. 23-36). G.E.R. Lloyd (1979), *Magic, reason and experience. Studies in the origins and development of Greek science*, Cambridge en Lloyd (1983), *Science, folklore and ideology. Studies in the life sciences in ancient Greece*, Cambridge legt expliciet een verband tussen zijn eigen onderzoek en dat van Goody (1979: 4 en passim).

In de archeologie is tot op heden weinig invloed van dit onderzoek te bespeuren. A. Snodgrass (1979) blijkt zijn bevindingen in 'Poet and painter in eighth-century Greece', *Proceedings of the Cambridge Philological Society* n.s. 25, 118-130, absoluut niet met het oraliteits-debat in verband te brengen. Het folklore-onderzoek is hiermee uiteraard wel vertrouwd; zie de uitgebreidere versie *The types of the folktale, a classification and bibliography; Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen translated and enlarged by Stith Thompson*, Bloomington, 1961; en *Motif-index of folk-literature; a classification of narrative elements in folk-tales, ballads, myths, fables, medieval romances, exempla, fabliaux jest-books and local legends*, Bloomington, 1932-1936, (6 vols). De belangrijkste vernieuwingen in de linguïstiek leidend tot de structuralistische entourage van Parry in Parijs in H. Pedersen (1931), *The discovery of language. Linguistic science in the 19th century* (vert. J.W. Spargo, Bloomington 1959). V.Propp (1928), *Morphologie du conte*, Paris, verscheen in 1969 in het Russisch, om vervolgens weer in een uitgebreide versie in het Frans te worden vertaald door leden van de nieuwe generatie structuralisten (Paris 1965/1970).

Sparta

A Algemene literatuur

Er bestaat betrekkelijk weinig literatuur over Sparta op een voor een breed publiek toegankelijk en historisch verantwoord niveau; men kan hier vermelden het aardige en als een onderhoudend verhaal gebrachte boek van C.W. Weber (1977), *Die Spartaner. Enthüllung einer Legende*, Düsseldorf-Wenen (paperback: München 1979). Verder kan men hier denken aan enkele overzichtswerken van wetenschappelijk niveau die voor een ruime lezerskring geschreven zijn, zoals: A.H.M. Jones (1967), *Sparta*, London (een traditionele geschiedenis die de antieke bronnen op de voet volgt; veel evenementen en weinig structurele analyse); W.G. Forrest (1968), *A History of Sparta* 950-192 B.C., London (een doorlopende geschiedenis met voor de archaïsche periode gewaagde reconstructies); J.T. Hooker (1980), *The Ancient Spartans*, London (een goed leesbaar en up to date overzicht met nuttige bibliografische verwijzingen); speciaal voor de archeologische vondsten en de archaïsche kunstgeschiedenis van Sparta kan tenslotte nog genoemd worden: L.F. Fitzhardinge (1980), *The Spartans*, London.